

J. MACIULIS

APIE MORALĖS IR RELIGIJOS SANTYKĮ

Mūsų epochoje asmenybės dorovinio apsisprendimo problema darosi vis aktualesnė ir dėl įvairių priežasčių komplikuočiau. Tai negali neatsiliepti ir ideologinei ateizmo bei religijos konfrontacijai, kurioje moralės klausimai tampa centriniai.

Teologinė koncepcija teigia moralės ir religijos vienumą, skelbia dievą moralės šaltiniu, religiją — dorovės pažangos pagrindine varomąja jėga. Štai, pavyzdžiui, II Vatikano susirinkimo nutarimai pakartojo ilgaamžę tradiciją turintį teiginį: „Žmogus turi savo širdyje Dievo įrašytą įstatymą, kurio klausyti reikalauja pats žmogaus kilnumas ir pagal kurį jis bus teisiamas. Sąžinė yra slapčiausias žmogaus branduolys ir šventykla, kur jis lieka vienas su Dievu, kurio balsas skamba žmogaus viduje“¹. Savaime aišku, taip suprantant moralę, nesunku tvirtinti, jog ateizmas, griauantis tikėjimą dievu, griaua ir moralę.

Šios minties alogiškumą pastebėjo dar ikimarksistiniai ateistai. Kodėl dievas, būdamas visagalis, leidžia tai daryti? — klausė jie ir, remdamiesi gyvenimo faktais, gretindami tikinčiųjų ir netikinčiųjų elgesį, darė išvadą, kad religija netaurina žmogaus. Priešingai, dorovingumo kriterijumi laikydama religingumą, ji atitraukia žmogų nuo visuomeniškai reikšmingų poelgių. „Kokius žmones visos religijos laiko šventais?“ — klausė P. Holbachas ir atsakė: „Tai yra žmonės, kurie meldžiasi, pasninkauja, kankina save, bėga iš šio pasaulio <...>, vienu žodžiu, kilnioji Kristaus moralė, jeigu ji būtų taikoma gyvenime, suardytų visus visuomeninius ryšius“².

Ikimarksistiniai ateistai ypač pabrėždavo subjektyvius moralės ir religijos atsiradimo veiknius. Per juos mus pasiekęs „religinės moralės“³

¹ II Vatikano susirinkimo nutarimai.— V.—K., 1968, p. 131.

² Holbachas P. Laiškai Eugenijai. Sveikas protas.— V., 1963, p. 341.

³ „Mes nenagrinesime čia religinės moralės, nepripažįstančios proto teisių, nes ji kelia sau uždavinį vesti žmones antgamtiniais keliais“, — rašė P. Holbachas „Visuotinės moralės“ pratarinėje. (Cit. iš: F. B. Плеханов об атеизме и религии в истории общества и культуры.— M., 1977, с. 25).

terminas reiškė kunigų ir kitų suinteresuotų asmenų sugalvotus pamokymus bei reikalavimus, kurių laikymasis gali išugdyti tik pasigailėtinus vergus.

Marksistinio ateizmo atstovai, nagrinėdami moralės ir religijos santykį, pirmiausia išryškina moralės, kaip ir religijos, socialinę prigimtį. Jos šaltinis — ne dievas ar apriorinės pareigos, gėrio, blogio kategorijos. Ne etikai kuria dorovines vertybes, o „žmonės, sąmoningai ir nesąmoningai, savo moralines pažiūras galiausiai semiasi iš praktinių santykių, kuriais yra pagrįsta jų klasinė padėtis, t. y. iš ekonominių santykių, kuriems esant vyksta gamyba ir mainai“⁴. Nesileisdamas čia į detalesnį marksistinį moralės prigimties aiškinimą, pažymėsiu tik tai, kad būtent moralės socialinės esmės koncepcija įgalina nuosekliai paneigti teologinį požiūrį į moralę, laikant šį reiškinį dieviškojo apreiškimo rezultatu. Šiuo principiniu klausimu mūsų moralės ir religijos santykio tyrinėtojai yra vieningi.

Žymiai sunkiau sekasi suderinti nuomones kai kuriais, sakyčiau, daliniais moralės ir religijos santykio aspektais. Šiame straipsnyje paliesiu tik vieną problemą, dominančią ir kitus šios diskusijos dalyvius. Ją būtų galima sąlygiškai suformuluoti taip: ar egzistuoja religinė moralė?⁵

Šiuo metu tarybinėje ateistinėje etinėje literatūroje „religinės moralės“ klausimu lygiagrečiai yra reiškiamos trys nuomonės. Vieni siūlo šios žodžių samplaikos visai nevartoti, kiti religinės moralės sąvoka pažymi vieną iš struktūrinių religijos elementų (moralė esanti sudedamoji kiekvienos religijos dalis); pasak trečiųjų, terminu „religinė moralė“ nusakomas religinis-teologinis moralės pagrindimo, įprasminimo būdas. Neretai pastarosios dvi koncepcijos susipina. Tai, pavyzdžiui, ryšku R. Žibaičio parašytame „Etikos“ vadovėlio skyriuje „Religija ir moralė“. Tiesa, jame terminas „religinė moralė“ pakeistas „religine moraline sąmone“. Štai straipsnyje rašoma: „Religija kartu su kulto sistema⁶ savitiškai pagrindžia dorovę, suteikia jai bendrą ir absoliutinę sankciją. Toje sistemoje dorovė įgauna religinę reikšmę.

Religinis dorovės pagrindimas yra autoritarinio pobūdžio, nes visuomet nurodomas dorovinių normų šaltinis — autoritetas: dievas, jo valia, dvasia ir pan.

Dorovė sudaro kiekvienos religijos esminę dalį⁷.

Neginčijamas faktas, kad ilgą laiką „religinės dorovės pagrindimas“ (aš čia iš tikrųjų pavartočiau kai kam nepriimtinius terminus „religinė etika“, „religinė moralės teorija“, „katalikiškoji moralės doktrina“ ar pan.)

⁴ Engelsas F. *Anti-Diuringas*.— V., 1958, p. 80.

⁵ Jei neklystu, kiti diskusijos dalyviai problemą formuluoja kiek kitaip: ar vartotina sąvoka „religinė moralė“? Bet juk atsakant į šį klausimą, reikia išsiaiškinti, ar egzistuoja reiškinys, kurį būtų galima taip įvardinti. Neišsprendus šios problemos, siūlomos konvencijos (žr. G. Jatkonio pastabas) liks be turinio.

⁶ Neaišku, kodėl „kartu su kulto sistema“, juk kultas — neatskiriamas religijos komponentas!

⁷ Etika. Marksistinės-lenininės etikos pradmenys.— V., 1979, p. 40. (Atrodo, kad ir Z. Liubarskienė laikosi šios nuomonės, nes šia citata, kaip neabejotina tiesa, ji pradeda straipsnį.)

buvo vyraujantis. Tačiau argi dėl to, kad teologai bei religiniai filosofai, o jų veikiami ir tikintieji moralę grindė religiškai, dorovė tapo esmine sudedamąja religijos dalimi? Ta aplinkybė, kad kasdienėje tikinčiųjų sąmonėje nėra (ir negali būti) griežtos ribos tarp dorovinių ir religinių idėjų, taip pat vargu ar leidžia daryti išvadą, jog dorovė sudaro esminę religijos dalį, o iš religijos išplaukia doroviniai reikalavimai, žodžiu, egzistuoja religinė moralė, kuri, sekant A. Anisimovu, dažnai apibūdinama kaip „praktinė moralė, priderinama prie vieno ar kito religinio mokymo“⁸.

Norint priimti ar atmesti šią mintį, reikia nuo moralės ir religijos psichologinės analizės pereiti prie filosofinės. Tai įgalina apibrėžti moralę ir religiją kaip savarankiškas visuomeninės sąmonės formas.

Moralė, anot tarybinių mokslininkų A. Titarenkos, L. Archangelskio, yra toks imperatyvinis vertinamasis tikrovės apvaldymo būdas, kuriuo reguliuojami žmonių santykiai, remiantis gėrio ir blogio priešingumo supratimu⁹. Tuo tarpu religija yra „ribotų žmonių santykių tarpusavyje ir su gamta“ fantastinis, iliuzinis atspindys, kur „žemiškosios jėgos įgauna nežemiškųjų formą“¹⁰. Religijos paskirtis ir pagrindinė funkcija — iliuziškai kompensuoti realų žmogaus bejėgiškumą. O moralėje atsispindi būtinumas įtvirtinti žmonių sąmonėje ir elgesyje naujus socialinius santykius, užtikrinti kolektyvinį gyvenimą, solidarumą. Tai ir yra ta tikrovė, kuri individo apvaldoma imperatyviniu vertinamuoju būdu. Juo ir pasireiškia reguliatyvinė moralės funkcija.

Taigi savo atsiradimo priežastimis, esme bei funkcijomis moralė ir religija yra skirtingos visuomeninės sąmonės formos. Tai visiems žinoma tiesa. Ir aš ją priminiau tik tam, kad galėtume toliau spręsti religinės moralės (arba tiksliau — ar moralė yra sudedamasis religijos elementas) problemą.

Religija, ypač kasdienis žmonių religingumas, yra emocinė žmonių reakcija į realias gyvenimo problemas. Atskiri religiniai vaizdiniai yra migloti, neaiškūs, amorfiški, tikinčiajam jie darosi suprantami tik susieti su jo gyvenimu. Kaip teisingai pažymi čekų filosofas I. Loukotka, „tai, kas paprastai vadinama religija, dažniausiai yra konfesinis (bažnytinis), teologinis arba teologinis-filosofinis religinių fantazijų apiforminimas, pasinaudojant nereliginiais elementais. Religija yra toks tikrovės atspindys, kuris tampa ideologija (vientisa sistema.— J. M.) tik dėl aukštesnių, labiau išvystytų visuomeninės sąmonės formų“¹¹. O čia ypatingas vaidmuo tenka moralei. Dorovė yra ta sfera, kurią eksploatuojant abstrakčios, amorfiškos religinės idėjos įgauna praktinio reikšmingumo. Stai kodėl, pasak

⁸ Анисимов С. Ф. Нравственный прогресс и религия.— М., 1965, с. 42.

⁹ Титаренко А. И. Специфика и структура морали.— Мораль и этическая теория. М., 1974, с. 11; Архангельский Л. М. Марксистско-ленинская этика как система.— М., 1976, с. 21.

¹⁰ Марксас К., Энгельсас Ф. Apie religiją.— V., 1958, p. 123.

¹¹ Лоукотка И. О религии и искусстве.— М., 1979, с. 17.

V. Lenino, „Religija <...> iš *moralės* sukūrė dievą, sukūrė *moralinį dievą*“¹².

Regimybės, kad moralė yra neatskiriamas religijos elementas, susidarymą palengvina ta aplinkybė, jog, be minėtų pagrindinių funkcijų, ji dar atlieka šalutines, kurios savo forma yra panašios. Pavyzdžiui, religija, kaip ir moralė, gali atlikti integracinę, reguliatyvinę ir kt. funkcijas. Be to,—tai labai svarbu mūsų nagrinėjamos temos požiūriu,—moralė ir religija yra panašios savo struktūra. Štai moralės struktūrą sudaro dorovinė sąmonė, dorovinė veikla (poelgiai), doroviniai santykiai; religijos — religinė sąmonė, religinė (kultinė ir nekultinė) veikla, religiniai santykiai ir t. t. Tačiau, nepaisant išorinio sutapimo, dorovę ir religiją sudarantys elementai iš esmės skiriasi.

Doroviniai santykiai, pavyzdžiui, yra visuomeninių santykių aspektas, nusakantis šių santykių vertybinę reikšmę dorovės (pareigos, sąžinės, atsakomybės, draugystės) požiūriu. Religiniai santykiai, būdami socialinių nelaisvės santykių iškreipta išraiška, yra žmonių santykiai su įsivaizduojama antgamtinė būtinybe — dievu, arba santykiai, užsimezgę tarp žmonių dėl jų tikėjimo antgamtiškumu¹³. Santykiai „žmogus — antgamtiškumas“ yra specifiški ir santykiškai savarankiški kitų visuomeninių, tarp jų ir dorovinių, santykių atžvilgiu, bet nuo jų ir skiriasi. Religiniai santykiai nesuponuoja abipusiškumo. Realus čia yra tik tikinčiojo noras surasti kontaktą su antgamtiškumu (sakykim, dievu), įvaldyti bendravimo su juo būdus. Taigi, nors religiniai santykiai teologijoje pateikiami, o kasdienėje religinėje sąmonėje suprantami kaip doroviniai, bet iš to dar neplaukia išvada, kad jie tapatūs. Kaip doroviniams santykiams reguliuoti atsiranda moralinės normos, taip religiniams santykiams įtvirtinti susidaro religinės normos.

Religinių normų pavyzdžiu gali būti vadinamieji dešimt dievo įsakymų, arba dekalogas. Nors dekalogo reikalavimai ir yra įvilkti į moralines normas, bet savo esmę nuo jų labai skiriasi. Dekalogas suponuoja mintį, kad tik tinkamai sutvarkyti dievo ir žmogaus santykiai garantuoja individo ir visuomenės santykių darnumą, tinkamą asmenybės elgesį. K. Markso žodžiai, jog „moralė remiasi žmogaus dvasios autonomija, o religija — jos heteronomija“¹⁴, tinka ir dekalogui apibūdinti.

Moralės objektas ir subjektas sutampa, t. y. dorovinių normų kūrėjas ir jų vykdytojas yra tas pats, istoriškai konkretus žmogus. Dorovinio elgesio motyvai yra visuomeniškai reikšmingi: pagarba žmogui, draugystė, meilė, rūpinimasis visuomenės gerove ir t. t. Didžios dorovės žmogus tinkamai elgiasi ne dėl bausmės baimės, o dėl savo sąžinės. Religija grindžiamo poelgio motyvas — dievo baimė. Nors šiandien teologai ir akcentuoja, jog, pavyzdžiui, katekizacijos pagrindą sudaro „ne gąsdinimas bausmėmis,

¹² *Leninas V.* Raštai, t. 38, p. 60.

¹³ *Зг. Яблоков Н. Н.* Социология религии.— М., 1979, с. 105—109.

¹⁴ *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения, т. 1, с. 13.

bet džiaugsmas geru darbu ir Dievo artumu“¹⁵, bet jie bejėgiai pakeisti religijos esmę, kuri, labai teisingu F. Engelso pastebėjimu, slypi „žmonijos pačios savęs“ baimėje¹⁶.

Žodžiu, religiniai reikalavimai turi tokius atributus, kurie neleidžia jų laikyti doroviniais. Todėl ir negalima sutikti su S. Anisimovu, teigiančiu, jog „religinė moralė“—tai „dorovinių sąvokų ir normų, išplaukiančių iš tos ar kitos tikybos pagrindų, sistema“¹⁷. Laikydamasis šios nuomonės, S. Anisimovas ir atmeta mintį, jog religinės moralės turinį galima apriboti tik religine etika. Ši koncepcija gana paplitusi. Štai R. Žibaitis rašo: „Tai, ką religija sankcionuoja, nėra tik paprastas pritarimas ar žemiškos kilmės normų mistifikavimas. Tos normos, idealai turi sutapti su religijos mokymu, jos dvasia, pasaulėvaizdžiu ir pasaulėjauta“¹⁸. Bet tada tos normos ir vadintinos religinėmis, o ne moralinėmis. Šią mintį gana įtikinamai yra išaiškinęs V. Kločkovas¹⁹.

Žinoma, pats tikintysis to gali ir nepastebėti. Kasdienė sąmonė buvo ir tebėra sinkretiška, ji negali kritiškai suvokti savo pačios turinio. Tai ypač liečia religinius vaizdinius. Atsakomybė prieš dievą yra iš esmės ne kas kita, kaip mistifikuota atsakomybė prieš žmones. Bet mokslinė analizė, siekianti objektyvumo, atskleidžiant moralės ir religijos vietą bei vaidmenį visuomenės gyvenime, turi šias atsakomybes abstrahuoti vieną nuo kitos. Tada paaiškės, kad nebuvo tokio istorinio laikotarpio, kai žmonės būtų ištiesai vadovavęsi religiniais motyvais ir susilaukę nuo „pikto“ tik iš dievo baimės, nors religija, kaip pasaulėžiūra, ir viešpatavo. Žmonių elgesiui lemiamos įtakos visada turėjo socialiniai interesai, juos atspindintys moraliniai jausmai bei paskatos.

Tai, žinoma, nė kiek nesumažina neigiamo religinės pasaulėžiūros vaidmens dorovinei asmenybės pozicijai, kaip gali atrodyti religinės moralės šalininkams. Religiniam tikrovės atspindžiui būdingas pasaulio sudvejinimas į įsivaizduojamą ir realiai egzistuojantį, bei žmogaus susvetimėjimas savo paties atžvilgiu. O pažangos, taip pat ir dorovinės, „priešai <...> yra kaip tik tapę savarankiški, turintys savo *atskirą* gyvenimą *masės nusižeminimo, pasiaukojimo ir susvetimėjimo produktai*“²⁰. Dėl šio susidvejinimo religingas žmogus priverstas vertinti tikrovę ir savo asmeninį gyvenimą iš dviejų diametraliai priešingų pozicijų. O tai trukdo formuotis vientisai dorovinei asmenybei. Mokslinis ateizmas, padedantis šalinti šį susidvejinimą ir susvetimėjimą, atlieka svarbų dorovinį vaidmenį. Bet tai jau kita tema.

¹⁵ Mūsų tikėjimo šviesa. Trumpas katekizmas katalikų šeimoms.— Lietuvos vyskupijų ordinarų kolegijos leidinys. V.—K., 1980, p. 3.

¹⁶ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, т. 1, с. 620.

¹⁷ Анисимов С. Ф. Нравственный прогресс и религия, с. 43—44.

¹⁸ Etika. Marksistinės-lenininės etikos pradmenys, p. 40.

¹⁹ Зг. Клочков В. В. Религия, государство и право.— М., 1978, с. 51—66.

²⁰ Марксас К., Энгельсас Ф. Sventoji šeima, arba kritinės kritikos kritika.— V., 1960, p. 90.

Grįžkime prie „religinės moralės“. Šios sąvokos teisėtumas dažnai, taip pat ir šioje diskusijoje, grindžiamas G. Plechanovo autoritetu. Iš tikrųjų G. Plechanovas religinės moralės terminą vartoja, bet klausimas — kokiame kontekste? Štai „Materializmo istorijos apybraižose“ jis šį terminą rašo kabutėse, kai nori atsiriboti nuo XVIII a. prancūzų materialistų šios sąvokos sampratos, ir be kabučių, kai jį rašo greta žodžių samplaikos „materialistinė moralė“²¹. Ar tai nerodo, kad mąstytojas sąvoką „religinė moralė“ vartojo pagrindimo, aiškinimo prasme, o ne apibrėžė kaip atskirą, iš religinių vaizdinių išplaukiančią, dorovinę sistemą. O primygtinai pabrėždamas, kad religija nesukuria dorovės, jog religiniai tikėjimai negimdo dorovinių pažiūrų²², jis atvirai paneigia šią koncepciją. Drįsčiau manyti, jog ir F. Engelsas, rašydamas apie krikščionišką feodalinę, buržuazinę ir proletarinę moralę, pažymi ne tik istorines dorovės vystymosi formas, bet ir skirtingas etines koncepcijas, nes jas apibūdina kaip „tris dideles vienu laiku ir greta viena kitos esančių moralės teorijų grupes“²³. Religinės moralės, kaip specifinės „praktinės dorovės sistemos“, egzistavimo neparemia, nors taip ir mano A. Tytmonas, jog tai įrodanti F. Engelso mintis esą „net kiekviena profesija turi savo moralę“. Taip, kiekviena profesija turi savo profesinę etiką, turi ją, pavyzdžiui, ir vienuolių luomas, beje, rodos, vadinamą regulomis. Bet ką tai turi bendra su tuo turiniu, kuris suteikiamas „religinės moralės“ sąvokai?

Taigi „religinės moralės“ terminas yra labai sąlygiškas, toks kaip, pavyzdžiui, „politinė moralė“²⁴ (V. Kločkovas) ir kt. Jį, matyt, galima vartoti religinės etikos, šventeiškumo, moralo prasme. Bet jis negali suponuoti minties, kad moralė (žinoma, ją suprantant mokslinės etikos požiūriu, o ne švietėjiškai) yra struktūrinis religijos elementas. Negalima atiduoti religijai tai, kas jai nepriklauso.

G. Plechanovo nuopelnas tas, kad jis, įveikdamas švietėjišką metodologiją, konkrečios istorinės medžiagos pagrindu parodė moralės ir religijos suaugimo regimybės socialinį sąlygotumą — klasinius antagonizmus bei socialinį susvetimėjimą. Štai jis rašo: „Dorovinis žmonijos vystymasis žingsnis po žingsnio seka paskui ekonominį būtinumą, jis tiksliai prisiderina prie realių visuomenės poreikių. Šia prasme galima ir būtina pasakyti, kad interesas yra dorovės pagrindas. Bet istorinis šio prisiderinimo procesas vyksta slapčiomis nuo žmonių, nepriklausomai nuo individų valios ir proto. Intereso skatinama elgesio linija *atrodo* (kurs. mano.— J. M.) „dievų“, „igimtos sąžinės“, „proto“ arba „gamtos“ įsakymas“²⁵. Vadovaujantis šia logika, galima teigti, jog kai kurios dorovinės nuostatos buvo susietos, pavyzdžiui, su krikščionybe ne todėl, kad jos esą išplaukė iš šio tikėjimo pagrindų, bet todėl, kad jos formavosi ir funkcionavo toje pačioje

²¹ Плеханов Г. В. Об атеизме и религии в истории общества и культуры, с. 28.

²² Ten pat, p. 222.

²³ Engelsas F. Anti-Diuringas.— V., 1958, p. 80.

²⁴ Клочков В. В. Религия, государство, право, с. 64.

²⁵ Плеханов Г. В. Об атеизме и религии в истории общества и культуры, с. 30—31.

socialinėje-psichologinėje dirvoje, kaip ir krikščionybė, kuri, kaip ir bet kuri kita religija,— tai ir stengiausi pabrėžti šiame straipsnyje,— negali egzistuoti, neeksploatuodama moralės, neapsisiausdama jos toga.

Vykstant sekuliarizacijos procesui, nyksta religijos bei moralės tapatumo regimybė. Ypač tai akivaizdu socialistinėje visuomenėje. Joje palaipsniui sprendžiamas antagonistinių formacijų pagimdytas prieštaravimas tarp žmogaus esmės ir jos reiškimosi būdo. Tai naikina religijos socialines šaknis ir nulemia visuomenės sekuliarizaciją bei ateizaciją. Bet tos pačios sąlygos formuoja ir naujo tipo dorovinę sąmonę, t. y. komunistinės moralės vertybes. Dėl to objektyviai atsiranda ateistinio ir dorovinio auklėjimo vienybės būtinumas. Atskleisti jį ir yra vienas svarbiausių mokslinio ateizmo uždavinių. Bet čia, kaip matome, akcentas nuo „religinės moralės kritikos“ persikelia į pasaulėžiūros (mokslinės ir antimokslinės, ateistinės ir religinės, humanistinės ir antihumanistinės) santykio su morale analizę. Ir tai ne tik nesumažina kritiškumo religijos atžvilgiu, nenuskurdina dorovės ir religijos ryšio tyrimo problematikos, bet ją išplečia, sudaro sąlygas konstruktyviam mokslinio ateizmo turiniui išryškinti.